

Comeniuslezing 2013

Erfenis Europa. Toekomst van een stervende zwaan.

Dames en heren,

Van de zwaan en de feniks

Toekomst van een stervende zwaan....

Wat is dat toch, met die stervende zwanen, die volgens Socrates hun fraaiste lied aanheffen net voor hun overlijden? Deze Griekse mythe bleek zó tot de verbeelding te spreken dat dichters, componisten en choreografen zich met enthousiasme erop stortten. De Europese cultuur struikelt vrolijk van stervende zwaan tot stervende zwaan, van Tjaikowski's *Zwanenmeer* tot Fokine's ballet *La mort du cygne* op muziek van Camille Saint-Saëns, en van Tsjechow tot Schubert's *Schwanengesang*. Wat hebben die zwanen toch dat wij niet hebben? Het eeuwige leven! Want avond aan avond betreedt de prima ballerina opnieuw het podium om als zwaan de dood sierlijk tegemoet te treden. Om de volgende avond fris en fruitig zich er weer aan te wagen.

Aan de poorten van de dood muteert de stervende zwaan in een feniks die steeds uit zijn as herrijst.

Welnu, ik durf te stellen, tegen alle europessimisme in, dat voor de stervende zwaan die Europa heet een mooie toekomst in het verschiet ligt. Waarom? Omdat Europa ontelbare keren heeft bewezen als een feniks uit zijn as te kunnen herrijzen. De problemen die Europa nu aan den lijve ondervindt vallen in het niet vergeleken met de crises uit het verleden. De barbaarse invasies uit de vijfde eeuw, de zwarte pest in de middeleeuwen, oorlogen die hun namen dankten aan het aantal jaren dat ze duurden: 7, 30, 100 jaar, om niet te spreken van de twee wereldoorlogen die het continent in de vorige eeuw teisterden. Resultaat: miljoenen doden, soms zelfs de helft van de hele bevolking uitgeroeid, totale vernietiging van steden, verwoesting van het platteland, algehele armoede en ontreding. Na elke crisis bleek Europa in staat om er bovenop te komen. Elke vergelijking tussen deze herhaalde ellende en de huidige eurocrisis grenst eerlijk gezegd aan het belachelijke.

Waar putte Europa toch steeds de kracht uit om zich op te richten?

Het antwoord is simpel: in de basiswaarden van zijn cultuur. Een cultuur die verschillende bronnen wist te smeden tot een coherent geheel, een cultuur die verhalen koesterde uit Scandinavische saga's, Germaanse mythen, Ierse legendes, Griekse en Romeinse geschriften, het geheel overgoten met de joods-christelijke traditie, zonder de islamitische inbreng, onder andere op het Iberische schiereiland en op de Balkan, te vergeten. Europa is een culturele smeltkroes die zich er soms moeizaam toe kan zetten om zijn identiteit, zijn

coherent waardensysteem, te herkennen. Terwijl het juist deze waarden zijn die Europa's veerkracht verklaren.

Cultuurkloof

Aan de Franse politicus Edouard Herriot, een van de eerste voorstanders van de Europese eenwording, is een intrigerend citaat toegedicht: *la culture c'est ce qui reste quand on a tout oublié*, de cultuur is hetgeen overblijft als men alles is vergeten. Ik denk dat hij gelijk heeft. Of we het willen of niet, de Europese cultuur behoort tot ons DNA. En mochten jonge Europeanen weinig culturele bagage aangereikt krijgen, mocht hun eigen cultuur hun amper doorgegeven worden, dan nog zijn zij er de erfgenamen van.

Maar zij niet alleen.

Het culturele testament van Europa berust bij een notaris die geen last van eenkennigheid heeft.

Ik heb heel wat jaren Europese cultuur aan de Radbouduniversiteit Nijmegen mogen doceren. Met veel plezier. Ik moest wel constateren dat mijn studenten weinig culturele bagage meegekregen hadden. Maar ze wilden heel graag hun horizon verbreden. Dus gingen ze op weg, als pelgrims die naar Compostella lopen, maar het verhaal van de heilige Jacobus de Meerdere nooit hebben gehoord en de eeuwenoude betekenis van de jakobsschelp op hun rugzak niet kennen. Het kan, maar je mist wel de clou.

Er is tussen de oudere en jongere generaties een kloof ontstaan. Een culturele kloof. Daar kunnen wij niet omheen, het is de realiteit. De erfgenamen van de Europese cultuur hebben recht op hun erfenis maar ze krijgen deze erfenis maar mondjesmaat overgedragen. Daar zijn allerlei oorzaken voor, waar ik het hier niet over wil hebben. Ik constateer alleen dat er iets stekt in de overdracht van de cultuur die oudere generaties wel degelijk van hun ouders doorgegeven kregen. Deze constatering geldt overigens voor alle lagen van de bevolking die, in Europa in het algemeen en Nederland in het bijzonder, van een hoogstaand onderwijssysteem geniet. De transgenerationele cultuurkloof is geen elitefenomeen maar een algemeen verschijnsel. Culturele waarden komen in alle onderwijsvormen aan de orde. Maar de vraag is of deze culturele waarden werkelijk overgedragen worden, zelfs bij de elite. Den Haag beweert dat de bezuinigingen op de zogeheten 'elitecultuur' het gevolg zijn van het economische malaise. Dat speelt een evidente rol. De belangrijkste oorzaak is echter een grondig gebrek aan kennis bij politici, doorgaans toch hoogopgeleide lieden. Het is kennelijk niet gelukt om hun het besef van het belang van de cultuur over te dragen, niet alleen voor de *happy few*, maar ten bate van het algemene maatschappelijke verkeer.

Was het niet minister Dijsselbloem die in 2009, hij was toen nog lid van de Tweedekamer voor de PvdA, beweerde:

Onderwijs moet leiden tot verheffing. Dat is een doel van essentieel belang. Onderwijs is de beste manier om de samenleving te verbeteren. Toch is onderwijs steeds meer een thema geworden dat leidt tot weerstand en tegenspraak. Gelijke kansen, diversiteit en zelfstandig leren zijn begrippen in het onderwijs die soms moeilijk zijn te verenigen. Verheffing zou vooral gestalte dienen te krijgen via kennisoverdracht.

Een prachtige geloofsbelijdenis: verheffing via kennisoverdracht. Comenius zou hier helemaal mee eens zijn. Alleen: wat de Europese cultuur aangaat, werkt het maar zeer gedeeltelijk.

Maar er is hoop! En wel vanuit een onverwachte hoek.

Een paar jaar geleden had ik een heel aardige groep derdejaarsstudenten. Een van deze studenten kwam uit Armenië. Hij had zich het Nederlands in een paar jaar perfect eigen gemaakt, wat ik als mede-allochtoon zeer bewonderde. Hij had op college een uitstekende inbreng. Na een paar maanden zag ik hem steeds bleker worden. Hij kreeg wallen onder de ogen, werd voor zijn doen steeds stiller. In het begin zei ik niets. Het leven van een student kent lastige perioden, maar het gaat meestal wel over. Dit ging niet over. Toen hij op een dag pardoes in slaap viel onder een zeer interessant betoog van een jaargenoot, greep ik in. Wat was er aan de hand? Hij biechtte het op. Hij had de *Russische bibliotheek* ontdekt. Zijn nachten bracht hij door met Anna Karenina, en de vrije uren tussen de colleges met Tarass Boulba. Zijn medestudenten hadden wel vaag over Tolstoj en Gogol gehoord, maar nooit een boek van hen gelezen. U begrijpt het: in dat jaar hebben we het programma gelaten voor wat het was en dankzij de nachtelijke literaire escapades van een Armeense student, hebben ons gestort op de grote Russen. Niemand had er spijt van en het slaagpercentage was dat jaar ongekend hoog.

Kortom: er is hoop. De uitspraak van Edouard Herriot *la culture c'est ce qui reste quand on a tout oublié*, cultuur is hetgeen overblijft als men alles is vergeten, vraagt om een codicil: cultuur is wat je geschonken wordt als je nieuwsgierigheid wordt gewekt en vrije baan krijgt.

Erfenis Europa

Comenius zou met mij eens zijn: nieuwsgierigheid oproepen is de sleutel tot culturele overdracht. Maar hoe kun je op efficiënte wijze nieuwsgierigheid voor de belangrijkste elementen uit de Europese cultuur opwekken? Dikke

filosofische boeken zijn reuze interessant maar onder de categorie grootschalig efficiënt vallen ze niet. Ik besloot het anders aan te pakken.

De Europese cultuur ontleent haar kracht aan een aantal kernbegrippen. Dat is de erfenis van Europa. Ik heb van deze legaten een voorlopige lijst opgesteld. Het staat u natuurlijk vrij om andere kernbegrippen aan deze lijst toe te voegen. Ik onderscheid er negen: verwondering, nieuwsgierigheid, vertrouwen in de vooruitgang, verantwoordelijkheidsgevoel, tolerantie, idealisme, geduld, vrijheid en schoonheid. Deze kernbegrippen van de Europese cultuur – laten wij die, in deze koninklijke tijd, kroonjuwelen noemen – stoelen op filosofische reflectie, spirituele ontwikkeling en praktische uitwerking en kunnen in de Europese geschiedenis op de voet worden gevolgd. De verwondering om het heelal bracht Galilei tot de ontdekking van het heliocentrisme. De handelsgerichte nieuwsgierigheid vergezelde Columbus en Magellaan tot in Patagonië. Aan het vertrouwen in de vooruitgang danken wij de industriële revolutie. De grote Europese havens bereikten een ongekende welvaart door hun praktische tolerantie voor handelaren uit verre landen en culturen. Idealisme zorgde herhaaldelijk voor politieke omwentelingen, geduld en vasthoudendheid voor een continent vol kathedralen. Uiteindelijk werd vrijheid een van de sterkste Europese exportproducten terwijl schoonheid zich overal verspreidde, tot in de kleinste gebruiksvoorwerpen van designkunstenaars.

De uit de publieke bibliotheken verdwijnende boekenkasten (zucht) staan vol dikke traktaten over deze kernbegrippen. Gelukkig zijn er ook andere, meer toegankelijke vindplaatsen. Daar ben ik naar op zoek gegaan. En wat blijkt? In literatuur maar ook in stripverhalen, in muziek, klassiek of populair, in films en televisieseries, in maatschappelijke initiatieven en in verhalen van gewone mensen, komen deze kernbegrippen van de Europese cultuur aan de oppervlakte. Ze liggen zelfs voor het oprapen. Alleen ze worden niet als zodanig herkend doordat ze zich anders voordoen dan tot nu toe.

Het mooiste voorbeeld is het idealisme. In de media en op verjaardagsfeesten wordt er jammerlijk geklaagd over het gebrek aan idealisme in Europa. Was het idealisme niet ooit een van de waarden die de Europese cultuur haar aanzien verleenden? Denk aan iconen zoals Louis Pasteur, Pater Damiaan of Albert Schweitzer. Is hun idealisme vergane glorie? Welnee! Het geklaag over een vermeend gebrek aan idealisme in Europa is slechts borrelpraat, zoals het onderzoek van Prof. Gabriël van den Brink en zijn team aan de universiteit van Tilburg - *De Lage landen en het hogere* – onlangs specifiek voor Nederland heeft aangetoond. Idealisme is springlevend bij jong en oud en in alle lagen van de bevolking maar het bedient zich niet meer van dezelfde taal als vroeger. Sterker nog: idealistische mensen weigeren hardnekkig dure woorden te gebruiken voor hun handelen. Maar ze fietsen de Alpe d'Huez zes keer op en af

om geld in te zamelen om hun solidariteit met mensen met kanker kracht bij te zetten. Hun beweegredenen zijn meestal individueel: een overleden partner gedenken, een zieke vriend een hart onder de riem steken, het onderzoek naar medicijnen tegen kanker hoogstpersoonlijk ondersteunen. Hun idealisme verwijst dus niet meer naar een gestructureerde, collectieve ideologie zoals vroeger, maar vloeit voort uit een persoonlijk, individueel engagement. Het cultureel herkenbare woord 'idealisme' zullen ze niet gebruiken. Uit het onderzoek blijkt dat ze zelf een uitgesproken weerstand tegen dat woord hebben. Het is te groot, te onpersoonlijk, te collectief, te 'partij'. Zij doen gewoon wat zij vinden dat gedaan moet worden. Zónder omhaal van dure woorden. Maatschappelijk pessimisme heeft wat dat betreft een brede, blinde vlek.

Kijk om je heen en je zult overal mensen bezig zien die zich vrijwillig inzetten voor anderen. Dat is een compliment waard, om te spreken met collega Schnabel. Nederland heeft de meeste mantelzorgers van Europa. Uit individuele betrokkenheid. Daarom is het afdwingen van de mantelzorg door de overheid om economische redenen een heilloze weg. Want dan haal je het altruïsme uit het zorgproces. Dat komt neer op het eetbaar verklaren van een noot waarvan je de vrucht verwijderd hebt.

Idealisme is dus springlevend in de huidige Europese cultuur maar heeft een mutatie ondergaan in de taal waarvan het zich bedient en in de vormen die het aanneemt. Maar als je goed kijkt, springt het in het oog.

Hetzelfde geldt voor de andere begrippen die tot de erfenis van Europa behoren. Ze zijn overal in de huidige cultuur duidelijk zichtbaar, als je tenminste een 3D bril wilt opzetten.

Le bon sauvage

Want ik neem u mee naar een prachtige film in 3D uit 2009, een absolute aanrader: *Avatar* van de Canadese regisseur James Francis Cameron. De film laat zien hoe kernbegrippen van de Europese cultuur zo maar in het wilde weg in de huidige cultuur te bespeuren zijn. Deze sciencefictionfilm vertelt het verhaal van het navi-volk, een vredelievend volk van sierlijke, lange blauwe boombewoners die alle goede kwaliteiten blijken te hebben. Ze verafschuwen oorlog en leven in vrede met andere volkeren en in symbiose met de natuur. Ze zijn in hoge mate gastvrij en stralen vrijheid en tolerantie uit. Criminaliteit is bij hen onbekend. Kortom: een ideaal volkje. Ze zijn wel kannibalen, dat is wat minder, maar ach, een kniesoor die daar een punt van maakt. Het verhaal zal ik u verder besparen. Wat mij boeit in deze film is dat het een voorbeeld is van het doorsijpelen van Europese kernwaarden in de huidige cultuur.

Want het navi-volk is, letterlijk, een avatar, een incarnatie van een mythische personage dat bedacht werd door een Franse ontdekkingsreiziger uit de zestiende eeuw, Jacques Cartier. Cartier kwam in Noord-Amerika volkeren tegen die hem vervulden met verwondering en bewondering. De mythe van de edele wilde, *le bon sauvage*, was geboren. Een zeer nuttige mythe die de Europese literatuur uitbundig zou gebruiken om ongestraft kritiek te leveren op de eigen samenleving. De Franse filosoof Michel de Montaigne leverde ongezoeten kritiek op zijn tijd door de *bon sauvage*, in zijn paradijselijke eenvoud, de hemel in te prijzen. Zo zouden alle mensen nog moeten leven! De edele wilde werd een gemeenplaats van de Europese cultuur, de uitverkoren bliksemafleider voor fikse maatschappijkritiek. Jean-Jacques Rousseau, Denis Diderot, Aldous Huxley beschrijven in geur en kleur verre volkeren die een toonbeeld zijn van vredelievendheid en rechtvaardigheid, van eenvoud en goedheid. Hoe exotisch ze ook mogen zijn, deze edele wilden beschikken nog over kwaliteiten die op het oude continent verloren zijn gegaan.

Hardnekkige mythe, die edele wilde. We vinden hem in vol ornaat terug in het laatste boek van de Amerikaanse evolutionaire bioloog Jared Diamond. In *The world until yesterday. What can we learn from traditional societies?* beschrijft Diamond de Papoea's van Nieuw-Guinea, naar wie hij decennia lang onderzoek naar deed, als mensen van wie Amerikanen en Europeanen heel wat kunnen leren. Dat is ongetwijfeld waar. Maar dat neemt niet weg dat de Papoea's van Jared Diamond, net als het navi-volk uit de film *Avatar*, huidige exponenten zijn van de vijf eeuwen oude Europese mythische figuur van de edele wilde. De zogeheten primitieve mens die ons de morele waarden die wij vergeten zijn in herinnering moet brengen

Toekomst van een stervende zwaan

De toekomst van de stervende zwaan die Europa heet, zie ik rooskleurig in. Niet uit naïef optimisme of politieke utopie. Maar uit het besef van de veerkracht van de Europese cultuur. De geschiedenis van Europa kent inktzwarte bladzijden, zeker. Veertien jaar geleden nog, in 1992, werd de Balkan door oorlog geteisterd. Je hoorde toen: heeft Europa dan niets van het verleden geleerd? Het duurde vier jaar. Nu bevolken toeristen weer de stranden van de Kroatische kust en maken ze trektochten in de Kosovaarse bergen.

Bij de toekenning van de Nobelprijs voor de vrede aan de Europese Unie vorig jaar schreven enkele journalisten dat het om een farce ging. Dat zijn momenten, waarop ik uit mijn vel spring. Zijn we zo kort van memorie? Vijfenzestig jaar vrede en wederopbouw van een kapotgeschoten continent, een groeiende eenwording die een herhaling van Europese oorlogen onmogelijk maakt: die Nobelprijs voor Europa is volledig terecht.

Hier stuiten we overigens op een eigenaardigheid van Europeanen in het algemeen en van Nederlanders in het bijzonder: het gebrek aan trots op de eigen cultuur. Gelukkig zijn er buitenlandse geleerden die ons op het matje roepen. James Kennedy, bij voorbeeld, de Amerikaanse historicus die Nederlandse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam doceert, verbaast zich regelmatig over Nederlanders die menen dat het afgelopen is met de legendarische tolerantie van ons land.

Zijn verbazing deel ik helemaal. De stoere taal van enkele politici en de onderbuikgevoelens van achtergestelde bevolkingsgroepen bestaan wel, maar het zijn rimpelingen in de tijd, meer niet. De onrust die zij veroorzaken is echt niet bij machte een cultureel kernbegrip van de Europese cultuur als tolerantie teniet te doen.

De Canadese wetenschapper Steven Pinker, uit Harvard, gaat nog een stapje verder. Hij verwijt Europeanen hun eigen cultuur niet op waarde te schatten. Terwijl buiten Europa diezelfde cultuur met enthousiasme wordt bejegend. Afkomstig van een niet-Europeaan, is dit standpunt des te interessanter omdat het niet van Europacentrisme beticht kan worden.

Wij zijn allen burgers van één wereld zei Comenius. Zijn profetische uitspraak sluit naadloos aan bij de globalisering van de wereld waarin wij leven. Elke cultuur heeft daarin een eigen rol. De Europese cultuur biedt kernbegrippen aan die hebben bewezen dit continent telkens uit zijn as te doen herrijzen. Dat mag best gezegd worden, met gepaste trots.